

Slovo úvodem

Rychlost proměn lidské civilizace zaráží a újí dech. Až tak, že většina obyvatel naší země prohlašuje, že světu, v němž žije, už ani pořádně nerozumí. Přitom zprávy z nejvzdálenějších končin světa, ke kterým se dříve dostávali jen někteří, zprostředkované a se zpožděním, nabízejí dnes nové komunikační technologie k inspiraci všem a prakticky okamžitě.

Podobně paradoxní je situace týmů zkoumajících možné budoucnosti. Na jedné straně mají k dispozici velké množství poznatků a dat, ty ale na druhé straně rychle zastarávají – a navíc neexistují obecně přijímané rámce, poskytující návod jak jim porozumět, jak je vykládat, případně jak je uplatnit v prognostické práci.

Právě proto jsme konferenci s mezinárodní účastí, jejíž příspěvky jsme zařadili do sborníku, který teď držíte v rukou, nazvali „Česká republika v Evropské unii: proměny a inspirace“. Nabídli jsme na ní k diskusi výsledky prvních dvou let naší práce na dílčím výzkumném projektu „Vize a strategie rozvoje české společnosti v Evropské unii“ výzkumného záměru FSV a FF UK a na projektu 6. rámcového projektu Evropské unie „Občanská společnost a nové formy vládnutí v Evropě – formování evropského občanství (CINEFOGO)“.

Obsah sborníku z této konference nezapře, že se nalézáme ve fázi, kdy se soustředíme na budování teoretických a empirických základů prognostické tvorby. Nejprve si klademe otázku, jaká jsou klíčová kritéria společenského vývoje, jinými slovy podle čeho můžeme posuzovat úspěchy nebo selhání jednotlivých zemí při spravování lidských záležitostí. Kvalita života, udržitelnost rozvoje, ekonomická konkurenceschopnost, sociální soudržnost, zachování prostředí pro život, bezpečnost... Ihned poté následuje otázka, jak si rozumějí či v čem se naopak liší občané (veřejnost) a ti, kteří je vedou (elity). Další spor se vede o roli trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti. Právě zde je hledání společného jazyka a pole porozumění mezi představiteli různých disciplín snad nejkomplikovanější. A nakonec vstupuje do hry další důležitý kontext: členství naší země v Evropské unii, a co z tohoto členství vyplývá – pro Evropu, ale především pro nás samotné. Rozumíme této instituci, rozumíme sobě v ní, můžeme jí pomoci svojí aktivitou nebo rezervovaností? To jsou jen některé z řady otázek, na které se snažíme v tomto sborníku hledat odpovědi¹.

Konference, v jejímž proběhu byla pokřtěna kniha „Manuál prognostických metod“,² pořádalo naše pracoviště ve spolupráci s Nadací rozvoje občanské společnosti a jejím fondem Čerých v Praze ve dnech 2. a 3. listopadu 2006. Mediálními partnery byly týdeník Ekonom a sdružení Euractiv. Všem spolupřátelům děkujeme za jejich pomoc a doufáme, že jim, účastníkům konference, ale i dalším zájemcům připomene v uživatelsky příjemné podobě její průběh i tento sborník.

Praha, duben 2007

Martin Potůček

Vedoucí Centra pro sociální a ekonomické strategie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze

¹ Pokračování tohoto úsilí promítá výzkumný tým do teoreticky laděné publikace s pracovním názvem „Mění se společnost“, která se připravuje k vydání ve druhé polovině roku 2007.

² Potůček, M. (ed.): Manuál prognostických metod. Praha, Sociologické nakladatelství 2006.

KRITÉRIA SPOLEČENSKÉHO VÝVOJE A JEJICH SOCIÁLNÍ, EKONOMICKÁ, ENVIROMENTÁLNÍ A BEZPEČNOSTNÍ DIMENZE

Slovo úvodem

Martin Potůček

Centrum pro sociální a ekonomické strategie se jako prognostické pracoviště nemůže vyhnout odpovědi na otázku, jaká kritéria je možné a rozumné uplatňovat v uvažování o možných budoucnostech české společnosti. V souhrnných pracích zabývajících se touto problematikou (Vize 2001, Průvodce 2002, Potůček a kol. 2003, Zpráva o lidském rozvoji 2003) postupně vykrystalizoval závěr, že v obecné rovině nelze opomenout přinejmenším tři kritéria, jejichž relevance vyplývá jak z mnoha odborných reflexí společenského pohybu, tak z obsahu dokumentů řídící praxe na národní i evropské úrovni a také z empirických výzkumů zkoumajících postoje občanů České republiky: kvalita života, hospodářský růst a udržitelný rozvoj.

V poslední souhrnné práci (Potůček, M. a kol. 2005) jsme tyto úvahy rozvinuli až k návrhu jednoho obecného kritéria – kvality a udržitelnosti života. Kvalitu života a jeho udržitelnost považujeme za základní referenční kritéria, ke kterým lze vztahovat dosavadní vývojové trendy české společnosti, a také za rámec pro hodnocení postavení země v kontextu ostatních vyspělých zemí. Současně je chápeme i jako podstatná kritéria pro strategické uvažování o dalším možném a žádoucím rozvoji společnosti.

Výběr kritérií vychází ze současné vývojové fáze české společnosti, kterou lze označit jako fázi transformace od industriálně zaměřené modernizace k post-industriální modernizaci (post-materiální modernizace, společenské modernizaci, komplexní modernizace, společnosti vědění). Česká společnost se současně snaží dohnět vyspělé západoevropské země (catch-up modernizace). Právě kvalita a udržitelnost života jsou považována řadou autorů (Beck, Giddens, Lash) za definiční kritéria této transformace. Proto i my považujeme kvalitu a udržitelnost života za jakési cílové funkce vývoje společnosti.

Kvalitu života chápeme jako široký koncept popisující objektivní životní situaci lidí a současně jejich subjektivní vnímání této situace. Jde o multidimenzionální kategorii zahrnující všechny podstatné charakteristiky individuálního lidského života vztahující se k celkové úrovni blaha (well-being) jednotlivců žijících ve společnosti. Kvalitu života tak vztahujeme k souhrnu jedinců dané společnosti, užívá se však i pro charakteristiky dané společenskou (institucionální, ekonomickou, politickou, kulturní) genezi životních podmínek lidí. Naproti tomu koncept udržitelnosti života nelze na poli vědy vztahovat k osudu smrtelných jednotlivců; váže se na budoucí život celé lidské společnosti a jejích životních podmínek. V tomto smyslu jsou si pojmy udržitelnost života a udržitelný rozvoj významově velmi blízké, ne-li identické.

Pojem kvality života uplatňujeme především ve vztahu k životním podmínkám současníků, zatímco pojem udržitelnosti promítáme do horizontu života budoucích generací. Lze přitom orientačně vyjít z normativního požadavku, aby současná kvalita života nebyla dosahována na úkor kvality života příštích generací. Ten lze dokonce parafrázovat maximou, že není kvality života bez udržitelnosti a udržitelnosti života bez kvality.

Vztah kvality a udržitelnosti života si lze představit na hypotetickém příkladu chování skupiny lidí na malém ostrově zcela odloučeném od zbytku civilizace. Tito lidé mohou výrazně zvýšit kvalitu svého života v přítomnosti neomezovanou spotřebou všech dostupných zdrojů (především rostlinného, živočišného a minerálního původu), nicméně s fatálními důsledky pro možnost svého přežití v dlouhodobé perspektivě (především v důsledku vyhnutí vitálně důležitých rostlinných a živočišných druhů). Nebudou-li tedy schopni omezit

svoji spotřebu v současnosti tak, aby nepodřídili reprodukční schopnost prostředí, v němž žijí, jejich malá ostrovní civilizace se tím sama odsuzuje k zániku v blízké či vzdálenější budoucnosti.

Myslitelé, kteří promýšlejí osudy lidstva hluboko a do všech důsledků, dokonce docházejí k závěru, že pojem udržitelnosti života nemůžeme vztahovat jen na náš druh. Jeden z nich, Albert Schweitzer, zformuloval nauku úcty k životu - rozuměj ke všemu živému na naší planetě. Ve smyslu jeho nauky se lidstvo chová nejen neeticky, ale i nerozumně, je-li v důsledku jeho aktivit systematicky likvidována stále rostoucí část dosud existujícího, v evoluci stamilióny let povstávajícího, genofondu zemské biosféry.

Kritérium kvality a udržitelnosti života lze v našem pojetí specifikovat v několika dimenzích: ekonomické, sociální, environmentální a bezpečnostní. V této souvislosti hovoříme i o pilířích, z nichž kvalita života a jeho udržitelnost vyrůstají.

V následujícím příspěvku rozvádí Jiří Musil na příkladu budoucího územního uspořádání měst vztah mezi hospodářským růstem, sociální spravedlností a kvalitou životního prostředí. Následují příspěvky Vladimíra Benáčka, Natálie Reichlové, Libora Prudkého, Zuzany Drhové a Libora Stejskala věnované ekonomické, sociální, ekologické a bezpečnostní dimenzi kvality a udržitelnosti života.

Tématiku kritérií společenského vývoje považujeme za velké téma, otevřené dalším diskusím, myšlenkovým experimentům, ale především dalšímu systematickému zkoumání podoby a možností jejich uplatnění v aplikovaných sociálních vědách i v sociální a politické praxi.

Literatura

Vize rozvoje České republiky do roku 2015. Praha, Gutenberg, 2001.

Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku. Praha, Gutenberg, 2002.

Potůček, M. a kol.: Putování českou budoucností. Praha, Gutenberg, 2003.

Zpráva o lidském rozvoji. Česká republika 2003 : Odkud přicházíme, co jsme, kam jdeme?

Praha : UNDP, UK, 2003.

Potůček, M. a kol.: Jak jsme na tom. A co dál? Strategický audit České republiky. Praha,

Sociologické nakladatelství 2005.

Kritéria společenského vývoje

Jiří Musil

Od první poloviny 90. let se v analytických i prognostických pracích Evropské unie při studiu společenského vývoje uplatňují soustavně tři kritéria. Prvním je hospodářský růst, druhým sociální spravedlnost a třetím kvalita životního prostředí. CESES ve svých pracích analogicky zdůrazňuje jako vývojový potenciál konkurenční schopnost ekonomiky a jako cílové dimenze kvalitu života a udržitelnost života (Potůček a kol., 2005). Po 11. září 2001 se stále častěji přiřazuje k uvedeným třem kritériím čtvrté, to jest bezpečnost. Tato čtyři kritéria lze také chápat jako pojmy označující určité životní orientace, přesněji jako shluky určitých orientací. Jde tu o analogii toho, co měl na mysli E. Shils, když hovořil o „jádrových hodnotách“ (core values) společností (Shils.). Důležité je uvědomit si, že tyto orientace se mohou vzájemně doplňovat, ale zároveň i to, že si do značné míry konkurují. Váha, význam těchto tří případně čtyř orientací, se v jednotlivých zemích, v jejich regionech, a samozřejmě v sociálních strukturních skupinách, a dalších sociálních kategoriích, liší. Mění se také s časem. Vytváří tudíž vždy určitou konfiguraci (rovnováhu) podle váhy jednotlivých orientací.

V žádném případě nelze tuto rovnováhu chápat deterministicky, jde o stochastický jev. Nicméně lze obecně předpokládat, že váha každé jednotlivé orientace bude působit na

všechny ostatní. Není pravděpodobné, že za všech okolností naplňování jednoho kritéria by neznamenal zmenšování možnosti naplnit další kritéria. Není to sice nikdy plně zero sum game, ale do značné míry tento princip zde platí. Lze vyslovit hypotézu, že např. příliš velký důraz na sociální spravedlnost, např. na redistribuci příjmů – čili snížení sociální nerovnosti – povede k snížení hospodářského růstu. A obráceně, že důraz na hospodářský růst, v soudobém jazyku podpora konkurenceschopnosti, povede k růstu sociální nerovnosti. Složitější je zřejmě vztah ekologické orientace k ostatním orientacím. Obecně lze ovšem říci, že jak snižování sociální nerovnosti, tak zajišťování kvalitního prostředí, a bezpečnosti v nejširším slova smyslu znamená posilování role politických mechanismů – nechci říci státu, i když ten zde hraje pravděpodobně klíčovou roli. Jde tu jednak o nezbytné zdroje pro zajištění těchto cílů, jednak o právní regulaci, o dodržování určitých norem atd. (Příkladem je historie hygienických norem, stavebních předpisů, bezpečnostních předpisů, atd.).

Lze však vyslovit ještě další – podle mého také důležitou – hypotézu o nelinearitě popsaných vztahů, respektive hypotézu o optimální úrovni dosahování shora uvedených kritérií. Co tím míním? Je to předpoklad, že posilování určité dimenze či orientace, čili určitého kritéria bude přinášet prospěch jen tehdy, když nepřesáhne určitou míru. Ta míra je dána sociologickým kontextem, explicitně vyjádřeno soustavou hodnotových orientací (např. větší, či menší míra individualismu a vnitřně akceptované soutěživosti, anebo naopak větší, či menší míra solidaritnosti v daném společenství). Nejde tu o ryze ekonomické diminishing returns.

Vyjádřím to konkrétněji: když ve společenství, ve kterém existuje na základě předchozího historického vývoje poměrně silný akcent na solidaritu, na sociální rovnost, bude položen v hospodářské politice značný důraz na posilování konkurenceschopnosti, na soutěž, na výkon, může tato politika paradoxně vést ke snížení výkonu, k sociálním konfliktům a k demotivacím. A naopak jestliže v nějakém společenství, bude hledán recept na dosažení většího souladu pomocí většího důrazu na přerozdělování, na odstraňování existujících sociálních nerovností, může se stát, že dojde ke snížení výkonnosti hospodářství a tím ve svých důsledcích i k růstu sociálního napětí. Je ovšem možná celá řada dalších kombinací a podle mého názoru jejich existence závisí na sociálně-kulturním kontextu.

Uvedená čtyři kritéria do jisté míry korespondují některým sub-systémům v modelech strukturálního funkcionalismu, také Malinowského teorií kultury a lidských potřeb (Malinowski, 1944), Gellnerově modelu filosofie dějin (Gellner, 2000) a řadě dalších významných prací. Uvádím to proto, abych zdůraznil jednoduchou, ale myslím i významnou skutečnost, na kterou v CESES myslíme, ale měli bychom jí ještě více a hlouběji propracovávat. Souvisí to s naší teorií základních regulativů.

Je nezbytné pracovat s dobře promyšlenou pluralitou kritérií a s dobře promyšlenými modely (ideálními typy) rovnováh. Tyto modely by měly být ovšem spojeny s realitou, konkrétně s evropskou a českou realitou. Chápu CESES teorii především jako souhrn přístupů a metod, které by mohly vést ke konstrukci několika základních variant možného vývoje české společnosti na základě logicky promyšlených a zároveň realisticky zakotvených konfigurací, rovnováh čtyř uvedených kritérií. K tomu by bylo vhodné přidat odhady hlavních efektů konstruovaných modelů. Maximální efektivity bychom dosáhli, kdybychom dokázaly odhadnout také hlavní nezamýšlené důsledky jednotlivých modelů.

Představa, že všechna kritéria lze současně naplňovat, je sociologický naivismus, anebo vědomý politický trik. Jen nezodpovědní politici si mohou dovolit tvrdit, že je to možné. Kriticky myslící sociální vědci si toto intelektuální pokrytectví dovolit nemohou. Jejich povinností je odhalovat tyto politické triky a nutit politiky i širokou veřejnost k zodpovědné volbě mezi konzistentními a sociologicky realistickými možnostmi.

V současné době existuje mnoho prací, které pomocí scénářů, z nichž každý je vybudován na rozhodujícím významu jednoho ze tří nebo čtyř uvedených kritérií, modelují pravděpodobnou budoucnost. Inspirativním příkladem je studie „Geografie evropských budoucností“ (Masser,